

Микола ГОРОХ
(м. Чернігів)

„ТОРГСИН” НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ

Письмові документи, якими оперують дослідники при вивченні того чи іншого питання, зазвичай однобічно висвітлюють життя, їм бракує людського виміру. В них відображаються лише переломні чи визначні події, формальні стосунки та відносини. Вони позбавлені життя більшості населення. Поява історії повсякденності, мікроісторії дає змогу вивчати минуле з позиції окремого індивіда, звичайної людини. Адже будь-яка подія в історії держави в першу чергу впливає на долі простих людей. Їхні спогади про минуле, осмислення ними минулого історичного досвіду є унікальним джерелом.

В середині 1930-х років мангетенський літератор Джозеф Гоулд заявив про намір написати книгу „Усна історія нашого часу”. З того часу в науковому апараті з’явилося поняття „усна історія”. Засновником же усної історії як відносно самостійної ділянки наукового пізнання став Алан Невінс, який вперше використав це поняття в 1938 році. А сам напрямок сформувався в 1948 році, коли зусиллями Алана Невінса та його послідовниками було створено Центр дослідження усної історії при Колумбійському університеті у Нью-Йорку¹.

На думку вчених із Асоціації усної історії (США) – одного з провідних інститутів із цієї методики: «Усна історія – це ділянка досліджень та метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, й одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку у 1940-х та до цифрових технологій XXI століття»².

Дискусійним залишається питання надійності усних свідчень. Ставиться під сумнів повнота, неупередженість, точність, правдивість отриманих матеріалів. Повністю покладатися на самі лише спогади недоцільно. Навпаки, „дослідник має перевірити свідчення в усно історичних спогадах щодо наявності суперечностей, при можливості підкріпити іншими джерелами, в тому числі спогадами інших людей на ту саму тему”³. Тому більш точну і повну картину минулого можна отримати лише за допомогою використання та співставлення різних даних, застосовуючи різні методи отримання інформації.

Поява, діяльність та зникнення системи Торгзину („торгівля з іноземцями”) є майже невисвітленою в історичній літературі. Всесоюзна контора „Торгзін” виникла влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів⁴. А з осені 1931 року Торгзін відкрив двері й для радянських людей.

Розквіт діяльності Торгзину співпадає з голодомором 1932 – 1933 рр. на Україні. Тому у спогадах очевидців цієї трагедії ми зустрічаємо фрагменти, що висвітлюють діяльність цієї таємничої організації та її магазинів. В останні роки відбувався інтенсивний збір свідчень очевидців голодомору, їхнє опрацювання та публікація. Перші усні свідчення про голодомор 1932 – 1933 роки з’явилися в Україні з книги „33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал”⁵ у 1991 році. Видавничий

дім „Києво-Могилянська академія” започаткував серію книжок „Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив”⁶. Упорядником збірок спогадів є професор о. Ю. Мицик. У 2007 році з’явився вже четвертий том цього багатотомного видання⁷. Наведені в них свідчення охоплюють всю територію України, зокрема й Чернігівську область. Чернігівщина представлена й у книзі „Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства”⁸, що побачила світ у 1993 році та в підготовленому Державним архівом Сумської області виданні „Голодомор 1932-1933 років на Сумщині”⁹ (адже частина Сумської області в 30-ті роки входила до складу Чернігівської області).

Робота зі збору свідчень відбувається й на Чернігівщині. На сьогодні ми маємо ряд збірок свідчень очевидців голодомору під промовистими назвами: „Пам’ять народу неубієнна”¹⁰ та „За них скажемо”¹¹, а також підбірку спогадів „Кожна прожита година була страшною”¹². Окремі книжки присвячено Бахмацькому¹³ та Новгород-Сіверському¹⁴ районам. Про трагедію в Ніжині та в районі йдеться у книзі М.К. Рудика „Зів’яли під голодною косою смерті”¹⁵. В Прилуках у 2003 році побачила світ збірка спогадів „Очевидці голодомору свідчать”¹⁶, що висвітлює голодний мор 1932-1933 рр. на Прилуччині, а у 2007 році – збірка свідчень „Запалюй свічку, Україно!”¹⁷ про перебіг трагедії в Менському районі Чернігівської області.

Отже, спираючись на спогади очевидців голодомору, ми спробуємо викристалізувати основні напрями діяльності мережі магазинів Торгзін та їхнє значення в житті людей.

Очевидці згадують, що в області в 1932 – 1933 рр. діяла система золотозаготівель та все ж найчастіше згадували про крамниці „Торгзину”¹⁸. Вони були як стаціонарні, так і пересувні. Боброва Валентина (с. Носівка) згадує, як „попід дворами їздили підводи, міняли золото, срібло на борошно, цукор”¹⁹. Документи свідчать, що в березні 1933 р. працювало 11²⁰ торгових точок Чернігівської облконтори Торгзін, а в червні того ж року їхня кількість зросла до 17²¹. У спогадах ми знаходимо згадки про магазини в Бахмачі, Бобровиці, Конотопі, Мені, Ніжині, Новгород-Сіверському, Прилуках, Ромнах, Чернігові та Шостці. В них „було все, що твоя душа забажає”²², „на вітрині... стояли мішки з борошном, різні крупи, зерно, консерви”²³, а продавали „продукти, які хочете, хіба що пташиного молока там не було”²⁴. У голодного селянина голова йшла обертом від такого розмаїття товарів.

„А в центрі міста – „Торгзін”. Універсальна крамниця. На вітринах все, що може задовольнити й примітивний голод, і вибагливий смак. Все українського походження, крім хіба дорогого сукна й шовку... Все за золото й срібло. Пливуть рештки золотих речей, знімаються обручки, персні, шати з образів, монограмки з течок, все-все”²⁵. Ось так стисло й влучно характеризує В.Л. (спогади вперше з’явилися в машинописній книзі „Біла книга про чорні діла Кремля”. – Т.1.) діяльність магазину в Ніжині.

В ці магазини люди зносили золоті хрестики, сережки, ланцюжки, персні, ложки, срібні монети, нагороди, все те що могло врятувати їх від смерті. Це була трагедія для сім’ї. Це були речі, які діставалися людям важкою працею або нагадували про близьку людину, були приданим. Кужільна Ольга із с. Звеничів Ріпкинського району згадує, що коли у матері почали пухнути ноги, батько поїхав до Чернігова і здав у „Торгзін” „такі дорогі йому Георгіївські хрести”²⁶. Дали ж за них пуд борошна та макаронів. Або, наприклад, за кілька срібних монет царської

чеканки можна було отримати торбинку пшона²⁷, а за „два кольца з червоного золота... пуд муки, 2 кіло крупи і, як накид, бутилку горілки”²⁸. А ось Ластовець Варвара з с. Григоро-Іванівка Ніжинського району розповідає, що її матір теж зібралася до міста, „витагла із скрині все своє найцінніше: хустки, намисто, сережки. Вона розклала їх на полу, сіла поруч і почала плакати так гірко-гірко... Потім мама збрала своє добро і понесла у місто продавати, щоб ми, малі діти, а було нас у сім’ї шестеро, не померли з голоду”²⁹. Величко Тетяна з Ніжина згадує, як матір купила шість каблучок з камінцями, щоб подарувати дочкам до ювілею: „Не судилося. Проїли каблучки. І срібні чайні ложки”³⁰. Не випадково одного разу на будинку Торгзину в Ніжині вночі хтось вивісив плакат: „Сталін – кат”³¹.

Проте вистачало людей, які не мали ні золота, ні срібла. І. Костенко з с. Гнідинці Варвинського району пригадує: „У кого не було цінних речей, розривали могили похованих і шукали золоті речі. Розриті були всі могили на церковному цвинтарі, де ховали священнослужителів. На сільському кладовищі зруйнували склеп поміщика Тарновського... Навколо села було багато козацьких курганів, частину яких теж розорили, шукаючи скарбів”³².

Віднести дорожчості до Торгзину – це був останній крок, на який йшла родина. Саме цей крок мав врятувати життя людей. „Ідь, Колю, до Прилук, можливо, що виміняєш за... золото, там, кажуть, є такий магазин, що за здане золото дають пшоно або муку. Знайдеш цей магазин, здаси мої дівочі речі, принесеш чого-небудь, то, можливо, яюсь дотягнемо до жнив”³³, – наставляла мати Неліна Миколу (с. Хортиця Варвинського району), відправляючи хлопця до Прилук.

Проте результат обміну досить часто більше розчаровував, ніж рятував. Продуктом номер один, на який був найбільший попит, було борошно. Саме в ньому була найбільша потреба. Також активно купували крупу, сіль, цукор, олію. Але й тут влада не змогла забезпечити ні достатньої кількості необхідних товарів, ні якість продукції. Куплені продукти могли не врятувати життя, а навпаки – ще більше наблизити смерть. Боброва Валентина пригадує, що вони виміняли на мамине золото борошна і напекли коржиків: „З’ясувалося, що в тому борошні були домішки крейди чи ще чогось. Ми захворіли, мама нас ледве вилікувала, промивали шлунки. Лікарів не було”³⁴.

Крім того, справа обміну не була простою. Людина зіштовхувалася з цілим рядом проблем та небезпек. Кодола Катерина з с. Дубовий Гай Прилуцького району наголошує, що ходити було страшно, бо по дорозі убивали, зривали сережки, забирали і речі, і харчі. „Мама піде, а ми ждемо, а самі думаємо, хоча б повернулася”³⁵. Вилучали золото та цінності й представники влади. Токарева Ганна (с.мт. Короп) згадує, що людей забирали у міліцію, заставляли віддавати те золото, що приховали³⁶. Також арештовували людей одразу після відвідин Торгзину, з’ясовуючи, звідкіля у них золото чи валюта.

Нелін Микола розповідає, що біля Прилуцького магазину Торгзін була велика черга з жінок, чоловіків, дітей „чорніших чорної землі”, стомлених, висохлих. „Якийсь начальник почав рихтувати чергу. Відрахував осіб 70-80, видав номерки, сказавши „Тримайтесь черги”. Мені номерка не дісталася”. Надвечір він знову пішов до магазину, де вже збиралася завтрашня черга. „Я був десь аж 10, а бажаючі вижити все підходили. Всі збивалися до гурту, щоб зігрітися. Так пройшла

ніч, настав ранок. Відкрився магазин, нас почали пропускати десятками. „Я був у першій десятці. Підійшов до віконечка, подав приймальникові своє золото – хрестик, сережки, обручку. Він взяв пробу, зважив, виписав мені ордер на 8 кг гречаної крупи та 0,5 кг цукерок. Одержав я крупу і цукерки і тут же під стіною магазину, прямо на вулиці почав їсти”³⁷.

Що ж стосується оцінки діяльності мережі „Торгзін”, то в цьому думки людей збігаються. Так, Зуй Віктор (с. Горлівка Новгород-Сіверського району) припускав, що „голод був зроблений, щоб „викачати” у людей золото. Бідні його не мали і помирали першими”³⁸. Тимофій та Євдокія Ляшко наголошували, що „Сталін захотів викачати золото з України, от і зробив голодовку. Викачав хліб, а потім одкрив магазини”, де продукція продавалася за золото³⁹. Тесленко Марія з с. Заїзд Прилуцького району ще в 1930-х роках прийшла до висновку, що хліб – дорожчий від золота. „Викачували у голодних людей золото, яке тоді було дуже дешевим. Моя покійна мама віднесла туди [в магазин „Торгзін”] красиву золоту брошку та сережки. За те їй дали стільки продуктів, що нам і на тиждень не вистачило”⁴⁰.

Підсумки діяльності цієї таємничої організації красномовно та лаконічно були відображені в усній народній творчості:

Чи ви чули про «Торгсини»
І що значить той зворот?
«Товарищі! Революція гине –
Сталін істребля народ»⁴¹.

Таким чином, свідчення очевидців голодомору 1932-1933 років надають нам можливість з іншого боку поглянути на діяльність системи торгзін та визначити, яку саме роль в житті людей вони відігравали, як вони сприймалися населенням. А співставлення цих спогадів з архівними матеріалами нададуть нам можливість більш цілісно та об’єктивно проаналізувати результати діяльності цієї закладової організації.

Тема ця цікава, тому заслуговує системного дослідження, особливо Всеукраїнської контори „Торгзін” та її регіональних філій.

¹ Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – 2007. – №11. – С.8.

² Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932-1933 рр. на Чернігівщині: Навч. посібник. – Чернігів: ВАТ „РВК „Деснянська правда”, 2007. – С.36.

³ Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – 2007. – №11. – С.16.

⁴ Осокина Е. За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – №2. – С. 86; Марочко В.І. – УІЖ. – 2003. – № 5.

⁵ 33-й: ГОЛЮД: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.

⁶ Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив. У 3 т. Т. 2. / За ред. о. Ю. Мицик. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2003. – 443 с.; Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив. Т.1. 2-ге вид. / Упоряд. о. Ю. Мицик. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2005. – 296 с.; Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив: У 10 т. Т.3. / За ред. Ю. Мицик. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – 432 с.

⁷ Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. Том IV / Упоряд.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 504 с.

⁸ Голод 1933 року в Україні Свідчення про винищення Москвою українського селянства. Видання друге, доповнене. – Дніпропетровськ-Мюнхен, 1993. – 222 с.

⁹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. – Суми: Видавництво “Ярославна”, 2006. – 356 с.

¹⁰ Пам’ять народу неубієнна: спогади очевидців. (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів: КП „Видавництво „Чернігівські обереги”, 2003. – 100 с.; Пам’ять народу неубієнна: “Це твій, Ясю, дід”: Старше покоління розповідає молоді про голод 1932–1933 рр. / Упоряд. Т.П. Демченко, І.Г. Карпова, Л.О. Легецька. – Чернігів-Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2005. – 72 с.; Пам’ять народу неубієнна. Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. Упорядники: Т.П. Демченко, Л.О. Легецька, І.Г. Карпова. – Чернігів: РВК „Деснянська правда”, 2006. – 96 с.

¹¹ За них скажемо (Голод 1932-1933 років на Чернігівщині) / Упоряд.: С. Реп’ях. – Чернігів: КП „Видавництво „Чернігівські обереги”, 2003. – 96 с.

¹² Кожна прожита година була страшною (Голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині у спогадах очевидців) / Публікація Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2003. – №4. – С. 50 – 96.

¹³ Пам’ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район. (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів: КП „Видавництво „Чернігівські обереги”, 2003. – 72 с.

¹⁴ Пам’ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів: КП „Видавництво „Чернігівські обереги”, 2004. – 44 с.

¹⁵ Рудик М.К. Зів’яли під голодною косою смерті /ред. В.М. Сапон. – Ніжин, 1999. – 60 с.

¹⁶ Очевидці голодомору свідчать (1932-1933 роки на Прилуччині). – Прилуки, 2003. – 119 с.

¹⁷ Запальної свічку, Україно! Голод 1932-1933 років на Меншині: свідчення очевидців. – Мена, 2007. – 59 с.

¹⁸ Пам’ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район. (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С.11, 22; Очевидці голодомору свідчать (1932–1933 роки на Прилуччині). – Прилуки, 2003. – С.64, 36; За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С.69.

¹⁹ Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив. У 3 т. Т. 2. / За ред. Ю. Мицик. – К., 2003. – С.227.

²⁰ ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.88.

²¹ ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.37.

²² Очевидці голодомору свідчать (1932-1933 роки на Прилуччині). – Прилуки, 2003. – С.52.

²³ За них скажемо (Голод 1932-1933 років на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С.26.

²⁴ Очевидці голодомору свідчать (1932-1933 роки на Прилуччині). – Прилуки, 2003. – С.36.

- ²⁵ Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив. У 10 т. Т.3. / За ред. Ю. Мицик. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С.270.
- ²⁶ За них скажемо (Голод 1932-1933 років на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С.17.
- ²⁷ Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив. Т.1 2-ге вид. / Упор. Ю. Мицик. – К., 2005. – С.236.
- ²⁸ Запалюй свічку, Україно! Голод 1932-1933 років на Менщині: свідчення очевидців. – Мена, 2007. – С.55.
- ²⁹ Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С.58.
- ³⁰ Лактіонов-Стезенко М. Смак трави, або приклад швидкої побудови соціалізму в окремо взятій країні. – К., 2003. – С.284.
- ³¹ 33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – С.530.
- ³² Костенко І. 1933 – рік голодний // Сіверщина. – 2003. – 11 квітня. – С.9.
- ³³ Кожна прожита година була страшною (Голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині у спогадах очевидців) // Сіверянський літопис. – 2003. – №4. – С.59.
- ³⁴ Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив. У 3 т. Т. 2. / За ред. Ю. Мицик. – К., 2003. – С.227.
- ³⁵ Очевидці голодомору свідчать (1932-1933 роки на Прилуччині). – Прилуки, 2003. – С.27.
- ³⁶ Кожна прожита година була страшною (Голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині у спогадах очевидців) // Сіверянський літопис. – 2003. – №4. – С.68.
- ³⁷ Кожна прожита година була страшною (Голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині у спогадах очевидців) // Сіверянський літопис. – 2003. – №4. – С.59–60
- ³⁸ Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів, 2004. – С.30.
- ³⁹ Пам'ять народу неубієнна. Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2006. – С.20.
- ⁴⁰ Очевидці голодомору свідчать (1932-1933 роки на Прилуччині). – Прилуки, 2003. – С.36.
- ⁴¹ Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932-1933. – К.: Україна, 2003. – С.261.